

OILAVIY MUHITDA BOLALARGA NISBATAN ZO‘RAVONLIKNING OLDINI OLISHNING PSIXOLOGIK MEXANIZMLARI

Mansurova Gulnoraxon Maxamadsoliyevna

Andijon viloyati Buloqboshi tumani

9-umumiy o‘rta ta’lim maktabi amaliyotchi psixologi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada oilaviy muhitda bolalarga nisbatan zo‘ravonlikning kelib chiqish sabablari, uning bola psixik rivojlanishiga salbiy ta’siri hamda zo‘ravonlikning oldini olishning psixologik mexanizmlari tahlil qilingan. Shuningdek, sog‘lom oilaviy muhitni shakllantirish, ota-onalik kompetensiyasini rivojlantirish, maktab psixologi va boshqa mutaxassislarning profilaktik faoliyati yoritilgan.

Kalit so‘zlar: bolalar zo‘ravonligi, oilaviy muhit, psixologik zo‘ravonlik, ota-onalik kompetensiyasi, psixologik profilaktika, ruhiy salomatlik, maktab psixologi, ijtimoiy himoya, emotsional rivojlanish, psixologik maslahat.

KIRISH

Bolaga nisbatan zo‘ravonlik jamiyatning eng dolzarb ijtimoiy-psixologik muammolaridan biri hisoblanadi. Zo‘ravonlik jismoniy, psixologik, jinsiy yoki e’tiborsizlik (beparvolik) ko‘rinishlarida namoyon bo‘lishi mumkin. Ayniqsa, oilada sodir bo‘ladigan zo‘ravonlik bolaning shaxsiy rivojlanishi, ruhiy salomatligi va kelajakdagi ijtimoiy munosabatlariga uzoq muddatli salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Shu bois uning oldini olish ta’lim tizimi, oila va jamiyatning muhim vazifalaridan biridir. Psixologik nuqtai nazardan zo‘ravonlikning kelib chiqishiga oiladagi nizolar, ota-onalarning pedagogik va psixologik bilimlarining yetishmasligi, iqtisodiy qiyinchiliklar, surunkali stress, zararli odatlar hamda emotsiyalarni boshqarish ko‘nikmalarining rivojlanmaganligi sabab bo‘lishi mumkin. Oila a’zolari o‘rtasidagi sog‘lom muloqotning yo‘qligi ham zo‘ravonlik xavfini oshiruvchi omillardan biridir.

Bolaga nisbatan zoʻravonlikning oqibatlari turlicha namoyon boʻladi. Bunday bolalarda xavotir, qoʻrquv, depressiv holatlar, oʻziga ishonchsizlik, tajovuzkorlik, past oʻzini baholash, oʻqishga qiziqishning pasayishi va ijtimoiy moslashuv muammolari kuzatilishi mumkin. Ogʻir holatlarda esa zoʻravonlik bolaning shaxsiy rivojlanishi va ruhiy salomatligiga uzoq muddatli salbiy taʼsir koʻrsatadi. Zoʻravonlikning oldini olishning asosiy psixologik mexanizmlaridan biri oilada sogʻlom emotsional muhitni yaratishdir. Ota-onalar farzandlari bilan ochiq va samimiy muloqot qilishi, ularning fikrini hurmat qilishi, hissiy ehtiyojlariga eʼtibor qaratishi hamda ijobiy tarbiya usullaridan foydalanishi zarur. Mehr-muhabbat, qoʻllab-quvvatlash va ishonch bolada xavfsizlik hissinini shakllantiradi.

Maktab psixologi zoʻravonlikning oldini olishda muhim oʻrin tutadi. U oʻquvchilarning psixologik holatini muntazam oʻrganadi, xavf guruhiga kiruvchi bolalarni aniqlaydi, ota-onalar va pedagoglar bilan profilaktik suhbatlar hamda treninglar oʻtkazadi. Zarurat tugʻilganda individual psixologik maslahat va korreksion yordam koʻrsatadi. Amaliy jihatdan ota-onalarning psixologik savodxonligini oshirish, ijobiy ota-onalik koʻnikmalarini rivojlantirish, stressni boshqarish, oilaviy nizolarni tinch yoʻl bilan hal etish va bolalar huquqlariga hurmat ruhini shakllantirish zoʻravonlikning oldini olishda samarali vositalar hisoblanadi. Taʼlim muassasalarida bolalarni oʻz huquqlari, shaxsiy xavfsizligi va yordam soʻrash yoʻllari haqida muntazam xabardor qilish ham muhim profilaktik chora sanaladi.

Zoʻravonlik va tajovuz inson xulq-atvorining murakkab koʻrinishlari boʻlib, ular psixologiya, sotsiologiya, antropologiya hamda madaniyatshunoslik kabi turli fanlar doirasida keng oʻrganiladi. Har bir ilmiy yoʻnalish ushbu hodisani oʻziga xos nuqtai nazardan izohlaydi va uning kelib chiqish sabablari, namoyon boʻlish shakllari hamda oqibatlarini turlicha talqin qiladi. Shu bois zoʻravonlikni tushunishda yagona nazariya mavjud boʻlmay, u koʻp qirrali ijtimoiy-psixologik hodisa sifatida baholanadi. Psixoanalitik yondashuv asoschisi Sigmund Freud zoʻravonlikni inson tabiatiga xos instinktlarning ifodasi sifatida talqin qilgan. Uning fikricha, insonning biologik ehtiyojlari bilan jamiyat tomonidan belgilangan axloqiy meʼyorlar oʻrtasidagi ziddiyat ichki ruhiy keskinlikni

yuzaga keltiradi. Ushbu keskinlik ayrim hollarda tajovuzkor yoki zo‘ravon xatti-harakatlar ko‘rinishida namoyon bo‘ladi. Olim zo‘ravonlikni insonning ichki psixik tuzilmasidagi qarama-qarshiliklar mahsuli deb hisoblaydi.

Psixologik yondashuvni rivojlantirgan Erich Fromm esa tajovuzni boshqa shaxsga, hayvonga yoki jonsiz predmetga zarar yetkazishga qaratilgan har qanday harakat sifatida izohlaydi. Uning ta’kidlashicha, inson ijodkorlik imkoniyatlarini ro‘yobga chiqara olmasa, vayronkorlikka moyillik kuchayadi. Natijada zo‘ravonlik shaxsning ichki bo‘shlig‘i, umidsizlik va hayotdan qoniqmaslik hissini qoplash vositasiga aylanadi. Sotsiologik yondashuv vakili Émile Durkheim zo‘ravonlikni ijtimoiy muhit ta’siri bilan izohlaydi. Uning nazariyasiga ko‘ra, shaxsning xatti-harakatlari ko‘pincha jamiyatdagi ijtimoiy me’yorlar, qadriyatlar va jamoatchilik bosimi ta’sirida shakllanadi. Demak, zo‘ravonlik ayrim hollarda insonning mavjud ijtimoiy sharoitlarga moslasha olmasligi yoki ularga qarshilik ko‘rsatishining natijasi sifatida yuzaga keladi.

Antropologik yondashuv zo‘ravonlikni insonning biologik tabiatiga xos instinkt bilan bog‘laydi. Ushbu qarash tarafdorlari tajovuzkorlik evolyutsion rivojlanish davomida shakllangan tabiiy xususiyat ekanligini ta’kidlaydilar. Hannah Arendt ham inson yashayotgan muhit, ayniqsa noqulay ijtimoiy sharoitlar tajovuzkorlikning kuchayishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatishini qayd etgan.

Madaniy yondashuv tarafdorlari esa zo‘ravonlikni jamiyat madaniyati, qadriyatlari va ijtimoiy institutlar bilan bog‘liq hodisa sifatida ko‘radilar. Ularning fikricha, ayrim jamiyatlarda tajovuz sport, siyosiy raqobat yoki boshqa ijtimoiy faoliyatlar orqali nazorat ostiga olinadi. Shu bilan birga, zo‘ravonlik ayrim hollarda estetik yoki madaniy hodisa sifatida ham talqin qilinishi mumkin.

Oiladagi zo‘ravonlik bolalarga nisbatan sodir etiladigan shafqatsizlikning eng xavfli ko‘rinishlaridan biridir. Tadqiqotchilar uni oila a’zolariga jismoniy, ruhiy yoki iqtisodiy zarar yetkazish, shuningdek, shaxsiy erkinligini cheklashga qaratilgan qasddan amalga oshiriladigan harakat yoki harakatsizlik sifatida tavsiflaydilar. Bunday munosabat bolalarning sog‘lom rivojlanishi, ruhiy holati va ijtimoiy moslashuviga jiddiy salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Bolalarga nisbatan shafqatsiz munosabat nafaqat jismoniy zo‘ravonlikni, balki

ruhiy bosim, e'tiborsizlik, beparvolik hamda asosiy ehtiyojlarni qondirmaslik kabi holatlarni ham o'z ichiga oladi. Natijada bolaning jismoniy va psixologik rivojlanishi izdan chiqadi, ijtimoiy moslashuvi qiyinlashadi, huquq va manfaatlari buziladi. Bunday tajribalarni boshdan kechirgan bolalarda kelajakda ishonchsizlik, tajovuzkorlik, xavotir, depressiv holatlar yoki deviant xulq-atvor shakllanish ehtimoli ortadi.

Shu sababli bolalarni zo'ravonlikdan himoya qilish nafaqat oilaning, balki ta'lim muassasalari, mahalla, sog'liqni saqlash tizimi, huquqni muhofaza qiluvchi organlar va jamiyatning barcha institutlarining umumiy vazifasi hisoblanadi. Erta profilaktika, psixologik yordam, huquqiy himoya va ota-onalarning pedagogik-psixologik savodxonligini oshirish zo'ravonlikning oldini olishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Bolalarga nisbatan zo'ravonlik murakkab ijtimoiy va psixologik muammo bo'lib, uning kelib chiqishiga biologik, ruhiy, ijtimoiy va madaniy omillar birgalikda ta'sir ko'rsatadi. Ushbu muammoni samarali bartaraf etish uchun ilmiy asoslangan profilaktik choralarni kengaytirish, oilalarda sog'lom psixologik muhitni shakllantirish hamda bolalarning huquq va manfaatlarini ishonchli himoya qilish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Bolalar jamiyatning eng himoyaga muhtoj qatlamlaridan biri hisoblanadi. Ular jismoniy, ruhiy va ijtimoiy jihatdan kattalarga qaram bo'lgani sababli, xavfsiz hayot kechirishi va sog'lom rivojlanishi, avvalo, oila hamda jamiyatning mas'uliyatiga bog'liq. Shu bois bolalarni zo'ravonlik, ekspluatatsiya, tazyiq va kamsitishlardan himoya qilish bugungi kunda xalqaro miqyosdagi eng dolzarb ijtimoiy vazifalardan biri sifatida e'tirof etilmoqda. So'nggi yillarda bolalarga nisbatan zo'ravonlikning jismoniy, ruhiy va ijtimoiy oqibatlari nafaqat alohida shaxs, balki jamiyat taraqqiyotiga ham salbiy ta'sir ko'rsatishi ilmiy jihatdan isbotlangan. Afsuski, ayrim oilalarda bolalar o'zlarini himoya qilishi lozim bo'lgan muhitning o'zida zo'ravonlik, tahqirlash yoki e'tiborsizlikka duch kelmoqda. Bunday holatlar ularning sog'lig'i, ruhiy rivojlanishi, ijtimoiy moslashuvi hamda kelajakdagi shaxs sifatida shakllanishiga jiddiy zarar yetkazadi.

O'zbekiston Respublikasida bolalarning huquq va manfaatlarini himoya qilish qonunchilik darajasida kafolatlangan. Amaldagi huquqiy me'yorlarga ko'ra, bolaga

nisbatan zulm deganda uning rozilgisiz yoki ojiz holatidan foydalanib, jismoniy, ruhiy yoki jinsiy ta'sir o'tkazish orqali shaxsiy daxlsizlik huquqini buzuvchi har qanday harakat tushuniladi. Shuningdek, bolaga nisbatan loqayd munosabat ota-onalar yoki ularning o'rnini bosuvchi shaxslarning bolani parvarish qilish, tarbiyalash, sog'lom turmush sharoitlarini yaratish, ta'lim olishini ta'minlash hamda boshqa qonuniy majburiyatlarini bajarmasligi yoki lozim darajada ado etmasligi bilan tavsiflanadi. Bolalarga nisbatan shafqatsiz munosabat esa bolaning sog'lig'i, rivojlanishi, xavfsizligi va farovonligiga zarar yetkazuvchi yoki shunday xavfni yuzaga keltiruvchi qasddan yoki ehtiyotsizlik oqibatida sodir etilgan harakat yoki harakatsizlikni anglatadi.

Mazkur muammo psixologiya, pedagogika, sotsiologiya, tibbiyot va huquqshunoslik fanlari doirasida keng o'rganilib kelinmoqda. Ilmiy adabiyotlarda bolalarga nisbatan zo'ravonlik shaxs rivojlanishiga salbiy ta'sir etuvchi eng muhim omillardan biri sifatida baholanadi. Tadqiqotchilar zo'ravonlikning bolalarda qo'rquv, xavotir, depressiv holatlar, tajovuzkorlik, o'ziga ishonchsizlik, ijtimoiy moslashuvdagi qiyinchiliklar hamda deviant xulq-atvor shakllanishiga sabab bo'lishini ta'kidlaydilar. Shu bilan birga, tajovuzkor xatti-harakatlarning kelib chiqishi va rivojlanishini tushuntiruvchi nazariyalar ko'plab olimlar tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, ular zo'ravonlikning biologik, psixologik va ijtimoiy omillar bilan uzviy bog'liqligini ko'rsatadi.

Shunga qaramay, oiladagi zo'ravonlikning ijtimoiy-psixologik jihatlarini chuqur o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlar hali ham yetarli emas. Ayniqsa, "zo'ravonlik", "tajovuzkorlik" va "shafqatsiz munosabat" tushunchalarining ilmiy adabiyotlarda turlicha talqin qilinishi ularni aniq chegaralashni murakkablashtiradi. Bundan tashqari, bolalarga nisbatan zo'ravonlikning yuzaga kelishiga sabab bo'luvchi omillarni kompleks ravishda o'rganish va ularning bolaning shaxsiy rivojlanishiga ta'sirini baholashga oid izlanishlar ham yetarli darajada emas.

Bolalarga nisbatan zo'ravonlik nafaqat alohida oilaning, balki butun jamiyatning ijtimoiy va psixologik muammosi hisoblanadi. Uni bartaraf etish uchun huquqiy himoyani kuchaytirish, ota-onalarning pedagogik va psixologik savodxonligini oshirish, profilaktik dasturlarni kengaytirish hamda bolalarni qo'llab-quvvatlashning samarali mexanizmlarini

joriy etish muhim ahamiyat kasb etadi. Faqatgina davlat, oila va jamiyatning hamkorligi orqali bolalar uchun xavfsiz, sog‘lom va mehribon muhitni yaratish mumkin.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, oilaviy muhitda bolalarga nisbatan zo‘ravonlikning oldini olish kompleks psixologik va pedagogik yondashuvni talab qiladi. Oilada sog‘lom psixologik muhit yaratish, ota-onalarning tarbiyaviy kompetensiyasini rivojlantirish, maktab psixologi va pedagoglarning hamkorligini kuchaytirish hamda bolalarning huquqiy va psixologik himoyasini ta‘minlash zo‘ravonlikning oldini olishning eng muhim omillaridir. Bu esa bolalarning ruhiy salomatligini mustahkamlash, ularning barkamol shaxs sifatida rivojlanishi va xavfsiz muhitda voyaga yetishiga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. G‘oziyev E.G‘. Oila psixologiyasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2019.
2. Karimova V.M. Pedagogik psixologiya. – Toshkent, 2018.
3. Nishonova Z.T. Psixologik xizmat asoslari. – Toshkent, 2020.
4. Shoumarov G‘.B. Oila va bola psixologiyasi. – Toshkent, 2019.
5. John Bowlby. Attachment Theory.
6. UNICEF. Child Protection Guidelines.
7. World Health Organization. INSPIRE: Seven Strategies for Ending Violence Against Children.
8. United Nations. Convention on the Rights of the Child.